

Белешки за употребата на хералдиката во Византија и Византиските инсигнии

Снежана Филипова

Филозофски факултет
Универзитет Св. Кирил и Методиј
Институт за историја на уметноста и археологија

zanafila@gmail.com

АПСТРАКТ

Византиските амблеми употребувани на оружјето, свечените одежди како и инсигнии, веројатно имале хералдичко значење, налик на знаци (бецови), како во раниот период на европската хералдика. Употребата на комбинацијата на зборови и симболи на Христијанскиот Исток е значаен индикатор и покажува како елитите во доцновизантискиот период ги нагласувале индивидуалните постигнувања, фамилијарни линии (генеологија) и општествена ексклузивност. Сеуште не е јасно дали византиските амблеми кога и да е систематски го кодифицирале изразот на индивидуален идентитет и социјален статус како што се случувало на запад.

Сепак, моето откривањето на хералдички правилно обликуваните штитови со грбови од Св. Пантелејмон во Нерези, Скопје, Македонија, 1164 година, покажуваат дека и Византијците во исто време кога на Западот се појавува хералдиката ја користеле на начин како и западноевропејците. Тоа што двајца од светите војни во оваа црква, покрај другите два симболи на лав или грифон и кентаур, имаат ист штит со две елени и две црвени полиња добиени со крстовидна поделба може да укаже на нивната директна крвна врска.

Во Св. Богородица Перивлепта се овековечени неколку хералдички исправни штитови кои ги носи војниците во сцената Мирносноци на гробот и Сонот на Навукодоносор. Хералдички штитови се илустрирани и во фреските на Св. Арханѓели, Лесново, Св. Димитрија, Охрид, и Св. Арханѓели, Прилеп. Лавот на штитот на Св. Теодор Тирон во Св. Богородица, Матејче, Куманово укажува дека и Венеција со своето влијание и култот кон овој светител биле овековечени во најрепрезентативната уметност во Македонија. Овие западни штитови се показател на престојот на крстоносците, но и на користењето на хералдиката во Српската држава односно на територијата на Македонија и од страна на феудалците кои овде имале имоти.

Клучни зборови: Хералдика, Византија, Македонија, инсигнии, круни, супедион, рог на изобилие

Дали византиските амблеми во суштина имале хералдичко значење, налик на знаци (бецови), како во раниот период на европската хералдика, пред грбовите да станат наследни? Употребата на комбинацијата на зборови и симболи на Христијанскиот Исток е значаен индикатор и покажува како елитите во доцновизантискиот период ги нагласувале индивидуалните

постигнувања, фамилијарни линии (генеологија) и општествена ексклузивност. Оустершот го поставува прашањето дали византиските амблеми кога и да е систематски го кодифицирале изразот на индивидуален идентитет и социјален статус како што се случувало на запад (“whether they ever systematically codified the expressions of individual identity and social status, as happened in the medieval West”). [1] Тој смета дека византискиот вокабулар на инсигнии се појавил заради специјалните услови во текот на 12 век кога западњаците, византијците и муслиманите се соочија во културните, воени и дипломатски средби-контакти познати како Крстоносни војни. Овие знаци лесно се распознаваа како знаци на престиж и статус и на Истокот, Западот и во рамките на Арапско исламскиот свет. Развојот на инсигниите кои покажуваат моќ и статус се чини го имале своето потекло во специјалните услови на културна интеракција во средновековниот Медитеран. Во рамките на одделни социјални групи, овие знаци започнале да означуваат фамилијарен и индивидуален идентитет.

Византијците користеле одредени бои за да ги идентификуваат хиподромските (спортски) и политички групи. [2] Можно е дека овие бои употребени на штит имале специјално значење и означувале членство во тие групи. Сините (*Vénetoi*), Црвените (*Roúsiói*), Белите (*Leukoí*) и Зелените (*Prásinoi*) имале и религиозни конотации. Се оспорува претпоставката дека зелените биле склони кон монофизитизам а сините ортодоксност, туку дека таа склоност или тенденција била променлива. [3]

Зелените и Сините го подржале императорот **Константин V** (741–775) во неговите кампањи против монасите па тој им дал се чини и политичка, покрај церемонијална улога. [4] Овие партии продолжиле да бидат активни сè до преселбата на дворот во Влахерна во 12 век. Самиот Мануил I Комнен организирал меѓудругото и западен тип игри –дуели во Хиподромот, сместен веднаш западно од палатата, каде императорот влегувал во својата ложа *kathisma* кој се доаѓало преку приватен премин од палатата. Едно од првите нешта што ги Јустинијан сторил по стапувањето на престол било да ја направи оваа ложа многу поимпресивна. [5]

Во почетокот само четири коли со коњи се натпреварувале во секој натпревар, а секоја боја била претставена со по една квадрига, но подоцна нивниот број се зголемил на 8 и дури 10.

Константин Велики (306–337) го додал амблемот *Chi-Rho* врз римските воени стандарди (знамиња). Тоа е всушност *Chi-Rho* извезен врз знамето *vexillum*, а исчезнал од употреба во 6 век и се појавил пак многу подоцна во изменета форма како дел од царските регалии.

Златниот или сребрен крст (tetragrama) чии четири полиња меѓу краците во аглите се исполнети со буквата В или осцила во истата боја некои учени го сметаат за грб на династијата на Палеолозите, но всушност тоа е грбот или поточно националното знаме на Византиската империја. [6] Се смета дека настанал од Константиновиот лабарум и на византиските монети се користел почнувајќи од 6 век. Самиот амблем тетраграма за прв пат го споменува Псеудо Кодинос во средината на 14 век како вообичаен имеријален *flamoulon*, и е претставен во неколку западни портолани. На монетите овие В симболи се придружени од кругови или звезди до крајот на постоењето на Византиската

Империја. Некои пак западни извори понекогаш го претставуваат византиско знаме само како едноставен златен крст на црвено, без овие "B" знаци.

Истотака и лавот бил доведуван во врска со Палеолозите. Така на пример, Ана Нотарас, ќерка на последниот Голем Дукс (водач) =Megas Doux на Византиската Империја по падот на Константинопол, кога емигрирала во Италија, наратила печат со нејзиниот грб на кој се гледаат два лава кои горе над полумесециот држат крст или меч. Зачувани се претстави на знамиња со крстови поделени на 4 полиња со златни кругови почнувајќи од 10 век, а илустрација на знаме кое е скоро идентично со дизајнот на Палеолошкиот грб потекнува од 13 век.

Значењето на четирите "B" знаци од мотото на Палеолозите не е сосема сигурно, традиционално се читаат како: Βασιλεὺς βασιλέων βασιλεύων βασιλεύουσιν и Βασιλεὺς βασιλέων βασιλεύοντων βασιλεύει (и двата значат "Цар над царевите кој владее со владарите (царевите)". Грчкиот археолог и нумизматичар Ioannis Svoronos ги смета за подоцнежни интерпретации од страна на историчарот од 17 век, Marcus Vulson de la Colombière. Svoronos предлага поинакво читање: Σταυρὸν βασιλέως βασιλέων βασιλεῖ βοήθει ("Крсту на Царот на Царевите помогни му на Императорот"), Σταυρὸν βασιλέως βασιλέων βασιλευούση βοήθει ("Крст на Царот на Царевите и главниот град (Constantinople). [7] Империјалното знаме на Палеологовската династија како што го забележал Псеудо Кодинос, е илустрирано во ракописот од Кастиља, *Conosçimiento de todos los reynos* (околу 1350).

Во португалскиот ракопис "*Livro do Armeiro-Mor*" (1509 година) на страна 12 (fol 12) се сретнува и грбот на Константинопол.

Александар Палавестра наведува дека крстот со осцила кој е прославен преку илирските грбовници, е познат во доцновизантиската традиција, но е користен и во средновековната Србија, на пример на Дечанскиот полилеј и на парите на деспот Стефан, но не како грб, според строгите хералдички правила. [8]

Византиски инсигнии

Круните од типот на дијадема (прстен околу главата-почнувајќи од средината на челото нагоре), или дијадема со перпендулии се дел од Византиските инсигнии. Познати се машки, женски и детски круни претставени на многу фрески, ракописи и мозаици. Најчесто ги гледаме во сцени во кои Исус крунисува некој Византиски император (од Бога дадена власт) или на главата на Богородица која седи на престој со Исус дете.

Зачувани се неколку круни на европски владари кои потекнуваат од Византија, како на пример круната на Кралицата Констанца од Арагон, на Норманскиот крал Рожер II од мозаиците во Палермо, Марторана црквата, 1143-48, круната на Вилијам II од катедралата во Монреале, додека круната на Стефан од Унгарија од 12 век е славна заради крстот на нејзиниот врв (бидејќи е искривен).

Дел од бугарските императори истотака носеле круни од византиски тип, а на фреските се насликани и круни од типот митра, кои ги носат Исус и Императорите, меѓу кои Јован VI Кантакузин, како и императорите од 14 и 15

век, како на пример Андроник II Палеолог или бугарскиот цар Иван Александар.

Од бројните македонски примери во фрескоживописот со претстави на византиски круни, ќе ја наведеме иконата на Христос цар од Св. Никола Челнички, Охрид, од 14 век, непознатиот цар кој стои до иконата на Богородица Одигитрија во Св. Димитрија, Сушица, осма декада на 14 век, и фреската од з. фасада на црквата во Манастирот во Зрзе, Прилеп, 1624-1625 година. Интересно е дека кралот Волкашин има круна од типот митра, а син му Марко раширена круна (крунска дијадема како што ја нарекува Серафимова [9]) во Св. Арханѓели, Прилеп.

Рогот на избобилето како стар тип на инсигниа, која во антиката многу често се користи, а во средниот век продолжува да се користи, меѓудругото во Отонски ракописи од доцна 10 и 11 век, е една од инсигниите на кралот Марко од Св. Димитрија, Сушица, Скопје (јужна фасада на црквата).

Богородица и некои женски светици, како и жените донаторки, понекогаш носат круни од типот модиолоза (*modiolosa*) (на пример Св. Елена, и Елена, сопругата на Душан во Св. Арханѓели, Лесново; Св. Елена, во црквата Св. Никола, Псача и во Св. Никола, Село Стрезовце, област Жеглигово).

Една специфична инсигнија во Византија е *Surpedion* (перница под нозете на владарот кој може да седи на трон или да стои). Самиот император не носел одежда извезена со двоглави орли, а двоглавиот орел бил претставен на оваа перница под неговите нозе. Овој пример го следеле балканските владари. Има и исклучоци, па така и императорки или византиски принцови кои инаку носат одежда навезена со двоглав орел впишан во медаљони. Таков пример е претставата на сопругата на Алексиј II Комнен, Агнеза, претставена како се преоблекува во царска облека украсена со двоглави орли, во еден ракопис а тука е и императорката Теодора, од Крисобулата издадена од Алексиј II Комнен на манастирот Дионизиат. [10]

Постојат многу ракописи каде византиските владари и нивната фамилија се претставени како стојат врз *surpedion*, меѓу кои се: Ракопис од Париската национална библиотека, грчки 1242, со претставата на Јован VI Кантакузин кој заседава со Синодот во 1341 година, Хрисобулата на Алексиј III од Трабзонт (1338-1390), минијатура од Тетраеванѓелие од 14 век кој го претставува бугарскиот цар Иван Александар со неговата фамилија, од ракопис од Британската Библиотека во Лондон (Add. MS 39627).

Во источниот ѕид на нартексот над влезот во наосот на Св. Пантелејмон, Нерези, Донка Барџиева смета дека е претставена стоечка царска фигура на Мануил I Комнен. Таа зборува за пурпурната перница *surpedion* под нозете украсена со бисери и драги камења и некаква потемна животинска? фигура од страна. [11]

Св. Димитрија, Сушица, Скопје, која почнал да ја обновува кралот Волкашин, а ја завршил кралот Марко во 1377 година, избобилува со хералдички симболи и претстави на инсигнии на власта. Во фрескосликарството останале неколку хералдички претстави. На фреската што го илустрира 13 кондак од Акатистот на Богородица, е претставена ткаенина под иконата на Богородица, извезена со бели двоглави орли на пурпурно. [12] Рогот што го држи кралот

Марко во десната рака на јужната фасада покрај влезот е пак инсигнија, една стар симбол на власта кај Јудејците каде со масло од рог биле помазвани само царевите основачи на династија, или оние кои преку соперништво дошле до престолот. [13] Под нозете на кралот прикажан во склоп на циклусот на Св. Никола во оваа црква, на јужниот ѕид од наосот, е *supendium*, инсигнија на царската власт во Византија, осликан со златен двоглав орел на црвена позадина.

На знамето кое се вее од кулата на Скопската тврдина денешно Кале од мапата на Ангелин Дулцерт гледаме црвен орел на светла (жолта) позадина (ран 14 век). Таков орел е претставуван и во споменик од 14-15 век од Албанија, Св. Антониј, Кепи и Родонит, што се врзува со покровителство на Скендербег, и во црква од островот Голем Град Преспа, од истиот период.

Според Хубер де Ври, на 8.11. 1272 година, при поставувањето на својот син Андроник за ковладар, со *prostagma* издадена на овој датум, Михаил VIII Палеолог издал декрет за ковладарот кој ќе седи со акламации во присуство или отсуство на императорот, на трон декориран со црвен орел. [14] Де Ври заклучува дека двоглавиот орел никако не е грб на Палеолозите туку едноглавиот ознака на деспот, а двоглавиот на базилеос. "We may conclude that the arms and banners of the Emperors of the Latin and Byzantine empire were closely related with the several ruling houses. The eagle and two-headed eagle were certainly badges of rank, the eagle symbolizing the rank of *despot* (the roman *consul*), the two-headed eagle the rank of *basileus* (the roman *caesar*). Most certainly the two-headed eagle was *not* the arms of the House of Palaeologus." [15]

Еден од грбовите на фамилијата Кастриоти илустрирани во нововековен венецијански ракопис истотака содржи ваков двоглав црвен орел на жолто, но истата фамилија користи и златен лав на сино, и црн орел на црвено.

За жал полилејот од црквата Св. Димитрија, Марков Манастир, на кој освен заветниот натпис на Волкашин, В Христос Бог благоверен крал, имало неколку медаљони со двоглави орли, одамна е однесен, распарчен и како да е со договор поделен меѓу Србија и Бугарија. Делови од полилејот се наоѓаат во Националниот Историски Музеј во Софија, Белградскиот Музеј на Кнез Павле и Смедеревскиот Градски Музеј.

Тодиќ го наведува и примерот со портретот на Милутин од Св. Ѓорѓи од Старо Нагоричино, но овде супедионот е многу оштетен и сега практично не се распознава.

Псеудо Кодинос при описот на облеката и инсигниите на деспотот, забележува дека неговото седло е бело и покриено со мали црвени орли, а и неговиот шатор е исто така покриен со црвени орли. [16]

Можеби византијската амблематика хералдички се изразува пред сè на ниво на знак, отколку на ниво на грб. Кај високите слоеви, овие знаци започнале да означуваат фамилијарен и индивидуален идентитет. Се комбинирале и со монограми, како што покажуваат и грбот на претставник на палеолошката династија, и обетките од Демир Капија, и монограмите на српските владари и ним дојални властели чие потекло не секогаш е јасно, во црквите од 14 век во Македонија (Св. Ѓорѓи, Старо Нагоричино, Св. Арханѓели, Лесново и т.н.).

Сепак, откривањето на хералдички правилно обликуваните штитови со грбови од Св. Пантелејмон во Нерези покажуваат дека и Византијците барем во 12 век користеле хералдика на начин како и западноевропејците. Тоа што двајца од светите војни во оваа црква, покрај другите два симболи на лав или грифон и кентаур, имаат ист штит со две елени и две црвени полиња добиени со крстовидна поделба може да укаже на нивната дирекна крвна врска. [17] За портретните особини на Комнените прикажани преку светите војни во Нерези и нивната паралела со портретите од Св. Богородица, Фере, Грција овде нема да стане збор. [18] Самото тоа што се работи за портрети на владеечка династија ги врзува симболите на штитовите на војните со истата, не се само фантастични симболи налик на западни грбови или декорирани површини.

Во Св. Богородица Перивлепта се овековечени неколку хералдички исправни штитови кои ги носат војниците во сцената Мирносноци на гробот и Сонот на Навукодоносор. Во сцената Мирносноци на гробот најчесто се илустрирани штитови со западен начин на примена на хералдиката (Св. Арханѓели, Лесново). Овие западни штитови се показател на престојот на крстоносците, но и на користењето на хералдичките правила во Српската држава. Хералдички штитови се илустрирани и во фреските на Св. Димитрија, Охрид, и Св. Арханѓели, Прилеп. Лавот на штитот на Св. Теодор Тирон во Матејче укажува дека и Венеција со своето влијание и култот кон овој светител биле овековечени во најрепрезентативната уметност. [19]

Заедничкото застанување еден до друг на двата поглавари на црквата и државата пред поданиците во рамките на одреден церемониал имало одамна утврдена ритуална симболика која во најширока смисла се однесувала на односот меѓу двете власти. Откако би се целивале во името на Христа со што покажуваат дека се рамни според достоинството, застанувале еден покрај друг. [20]

Во 1415 Јован VIII станал ковладар на татка си, Мануил II, брат му Теодор II од 1407 бил деспот на Мистра, а брат му Андроник II станал управник на Солун. За нас е интересна илуминација од парискиот ракопис што се чува во Лувр, Ms. 416 dit de Saint Denis l'Aéropagite, каде се насликани портрети на императорот Мануил II и неговата фамилија. Овде не се гледаат супедиите на императорот и Јован VIII бидејќи се уништени со оштетувањето на долната маргина, а облеката на Теодор е извезена со двоглави орли, вметнати во прстен, и ова може да е ранг на главен командант на војската кој не е император (*autokrator*), а ги користеле српските цареви. Андроник има црвена туника со лилјан вметнат во прстен кој е знак на авторитет, беџ на врховниот командантот на полицијата. Можеби тоа е значењето на лилјанот меѓу главите на орлите од облеката на кесар Дука од стар Свети Климент, Охрид, односно насликан на олтарската маса во црквата во Лесново.

Белешки

[1] Robert Ousterhout, *Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry*, 156. "Westerners, Byzantines, and Muslims came together in the cultural, military, and diplomatic encounters we know as the Crusades".

[2] Драгомир Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008, 31.

- [3] Evans, James Allan Stewart, "The Nika Revolt of 532", in: *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*, Westport, 16.
- [4] Alan, Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976, 302–304.
- [5] Evans, James, Allan Stewart, *idem*.
- [6] Александар Соловјев, Византијски хералдички амблеми и Словени, во: *Историја српског грба и други хералдички радови*, Београд 2000, 286-350.
- [7] Soloviev, "Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves", *Seminarium Kondakovianum*, Praha 1935, 7: 119–164, 159.
- [8] Александар Палавестра, Измишљање традиције: Илирска хералдика, *Eтно-antropološki problemi* 5/3, Београд 2010, 183-199; I 183-199, 192.
- [9] Група автори, *Христијански Споменици*, Анета Серафимова, Свети Арханџели во Варош, Скопје 2008, 126-129, 128.
- [10] Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008, 140-141.
- [11] Donka Bardžieva-Trajkovska, New Elements of the Painted Program in the Narthex at Nerezi, 35-46, *Зограф* 29 (Београд 2003), 37.
- [12] Лазар Мирковић, *Иконографске студије*, Нови Сад 1974, сл. 91
- [13] Воислав Ђурић, "Три догађаја у српској држави 14 века и њихов одјек у сликарству", *ЗЛУ* 4, Нови Сад 1968, 88.
- [14] Hubert de Vries, *Byzantium Arms and Emblems*, <http://www.hubert-herald.nl/ByzantiumArms.htm#>, пристапено на 2011. 07. 14, забелешка 20. Тој го цитира Dölger, Franz: *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565 – 1453*, 1-3, Hildesheim, 1924, 60.
- [15] Hubert de Vries, *Byzantium Arms and Emblems*, <http://www.hubert-herald.nl/ByzantiumArms.htm#>, пристапено на 2011. 07. 14
- [16] Pseudo Kodinos, *Traité des offices*, Paris, 1966, 147-148.
- [17] Филипова, Комненовската хералдика и фрескосликарството во Македонија, *MH* 36-37, 101-124, 113.
- [18] *Истата*, Churches and icons as important data of religious practice of the rulers and commemoration of their historical portrait-case study of Macedonia in the Middle Ages, Конструктивне и деструктивне форми мифологизации социјалној памяти в прошлом и настоящем, *Липецк* 2015, 286-298, 296.
- [19] *Истата*, Комненовската династија и нивното хералдичко влијание врз фрескосликарството во Македонија, 108-112.
- [20] Драган Војводић, Слика световне и духовне власти у српској средновековној уметности, *ЗЛУ* 38, Нови Сад 2010, 35-78. Тој се повикува на Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, 238, 22, 27.

Библиографија

- Драгомир Ацовић, *Хералдика и Срби*, Завод за Уџбенике, Београд 2008
- Alan Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Clarendon Press, Oxford, 1976, 302–304
- Georgios Kodinos, Jean Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1966
- Лазар Мирковић, *Иконографске студије*, Матица Српска, Одељење за Ликовне Уметности, Нови Сад 1974
- Robert Ousterhout, Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry, *Byzantine Art: Recent Studies*, edited by Colum Hourihane, Tempe: ACMRS, 2009, 153-170.

- Александар Палавестра, Измишљање традиције: Илирска хералдика, *Etnoantropološki problemi* 5/3, Одељење за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 2010, 183-199
- James Allan Evans, *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*, Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group, 2005
- Александар Соловјев, Византијски хералдички амблеми и Словени, во: *Историја српског грба и други хералдички радови*, Београд: Правни Факултет Универзитета, Досије-БМГ, 2000, 286-350.
- Александар Соловјев "Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves", *Seminarium Kondakovianum*, Institut Kondakov, Praha (1935), 119–164,
- Анета Серафимова, Свети Арханђели во Варош, во Група автори, *Христијански Споменици*, Министерство за Култура и Управа за заштита на културно наследство, Скопје 2008, 126-129,
- Donka Bardžieva-Trajkovska, New Elements of the Painted Program in the Narthex at Nerezi, *Зограф* 29, Институт за Историју Уметности, Београд 2003, 35-46,
- Воислав Ђурић, "Три догађаја у српској држави 14 века и њихов одјек у сликарству", *ЗЛУ* 4, Матица Српска, Одељење за Уметност, Нови Сад 1968, 68-76
- Снежана Филипова, Комненовската хералдика и фрескосликарството во Македонија, *МН (Македонско Наследство)* 36-37, Македонска Цивилизација, Скопје 2010, 101-124
- Снежана Филипова, Комненовската династија и нивното хералдичко влијание врз фрескосликарството во Македонија, во: "Денови на Јустинијан I" (2009), Универзитет Евро Балкан, Скопје 2010, 108-112.
- Снежана Филипова, Churches and icons as important data of religious practice of the rulers and commemoration of their historical portrait-case study of Macedonia in the Middle Ages, во: Конструктивне и деструктивне форми мифологизации социјалној памяти в прошлом и настоящем, Першин Р. В., Липецк 2015, 286-298
- Драган Војводић, Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности, *ЗЛУ* 38, Нови Сад 2010, 35-78.
- <http://www.hubert-herald.nl/ByzantiumArms.htm>

Notes on Byzantine Insignia and the Use of Heraldry in Byzantium

SUMMARY

Snežana Filipova

University of St. Cyril and Methodius, Skopje
Faculty of Philosophy
Institute of History of Art and Archaeology

zanafila@gmail.com

Keywords: Heraldry, Byzantium, Macedonia, insignia, crown, suppedion, horn of Cornucopia

Byzantine emblems used on armory and cloths, as well as insignia, probably had heraldic meaning, like signs (badges), as was the praxis in the early period of European Heraldry. The usage of combinations of words and symbols in the

Christian East is an important indicator and shows how did elites in the Late Byzantine period display their individual achievements, family lines (genealogy) and social exclusivity. It is still not clear if Byzantine emblems ever systematically codified the expression of individual identity and social status as happened in the West. However, my discovery of heraldic shields with a coat of arms at St. Panteleimon in Nerezi, near Skopje, Macedonia, dated 1164, shows that contemporary with the West, Byzantines used heraldry in the western way. The fact that two of the holy warriors from this church have common heraldic shield with two pairs of fields of red and green divided by a cross, apart from the other two symbols of a centaur and probably a lion of griffin, may indicate direct blood relation. At Holy Virgin Perivleptos there are several heraldic shields used by the soldiers in the scene of The Women at Christ's tomb and The dream of Nabukodonosor. Other examples of heraldic shields are illustrated in the frescoes of The Church of Holy Archangels, Lesnovo, St. Demetrius, Ohrid and Holy Archangels, Prilep. The golden lion on blue of the shield of St. Theodor at Holy Virgin, Matejče, Kumanovo may indicate Venice and its influence and the cult of this saint has been illustrated many times in the most representative art in Macedonia. These western shields, along with the arms and equipment of the soldiers, had been used in the presence of the Crusaders in this region, and they also show that Serbian state and the territory of Macedonia and its feudal lords used heraldry.